

ભારત વિશ્વના અનેક મહાન ધર્મોનું જન્મસ્થાન ગણાય છે. ભારતીય સંસ્કૃતિનું સ્વરૂપ આવા અનેક ધર્મો વડે રચાયેલું છે, જેના પરિણામ સ્વરૂપે ભારતીય સંસ્કૃતિ અને ધર્મ બંને એકબીજાના પર્યાય બની ગયા છે. આદિકાળથી ભારતમાં બ્રાહ્મણ પરંપરામાં હિન્દુધર્મ અને તેની શાખાઓનો તથા શ્રમણપરંપરામાં જૈન અને બૌદ્ધધર્મનો વિકાસ થયો છે. વેદકાળના ઉત્તરાર્ધમાં શુદ્ધ વૈદિક વિચારધારાનું સ્થાન યજ્ઞ અને કર્મકાંડે લીધું. હિંદુધર્મમાં જે સમયે કર્મકાંડોને વિશેષ મહત્ત્વ અપાતું હતું, ત્યારે હિંદુધર્મમાં સંગીન સુધારા કરવાના સ્વરૂપે જૈન અને બૌદ્ધધર્મપરંપરાની શરૂઆત થઈ.

જૈનધર્મ

મહાવીરસ્વામી પૂર્વેના 23 તીર્થંકરો અને મહાવીરસ્વામી :

તીર્થંકર શબ્દનો અર્થ “પવિત્ર કરનાર થાય છે.” જૈનધર્મમાં જેમણે પોતાની અલૌકિક, અદ્ભુત શક્તિથી, તેમજ શાસ્ત્ર અને ઉત્તમ ચારિત્ર્ય દ્વારા સંસારરૂપી નદી પાર કરી શકાય તેવો ઘાટ બાંધ્યો તે મહામાનવ, મહાન વિભૂતિ તીર્થંકર ગણાય છે.

જૈન શાસ્ત્રોના મતાનુસાર કુલ 24 તીર્થંકરો થયા છે, જેમાં મહાવીરસ્વામી 24મા તીર્થંકર છે. તે પહેલાનાં 23 તીર્થંકરોના નામ નીચે કોષ્ટકમાં આપ્યાં છે, જેનો ઉલ્લેખ જૈનશાસ્ત્રોમાં કરવામાં આવ્યો છે.

24 તીર્થંકરો અને તેમનાં (લાંછન)

તીર્થંકર	પ્રતીક (લાંછન)	તીર્થંકર	પ્રતીક (લાંછન)	તીર્થંકર	પ્રતીક (લાંછન)
1. ઋષભદેવ(આદિનાથ) - વૃષભ		9. સુવિધિનાથ - મગર		17. કુંથુનાથ - બકરો	
2. અજિતનાથ - હાથી		10. શીતલનાથ - શ્રીવત્સ		18. અરનાથ - નન્ધાવર્ત	
3. સંભવનાથ - ઘોડો		11. શ્રેયાંસનાથ - ગેંડો		19. મલ્લિનાથ - કળશ	
4. અભિનન્દન - વાનર		12. વાસુપૂજ્ય - પાડો		20. મુનિસુવ્રત - કાચબો	
5. સુમિતનાથ - કૌંચ		13. વિમલનાથ - સુવર		21. નેમિનાથ - નીલકમલ	
6. પદ્મપ્રભુ - કમળ		14. અનન્તન - બાજ		22. અરિષ્ટનેમિ(નેમિનાથ) - શંખ	
7. સુપાર્શ્વનાથ - સ્વસ્તિક		15. ધર્મનાથ - વ્રજ		23. પાર્શ્વનાથ - સર્પ	
8. ચન્દ્રપ્રભુ - ચંદ્ર		16. શાન્તિનાથ - હરણ		24. મહાવીરસ્વામી - સિંહ	

મહાવીરસ્વામી : મહાવીરસ્વામીનો જન્મ ઈ.સ. પૂર્વે 599માં બિહારમાં વૈશાલીના કુંડગ્રામ(ક્ષત્રિયકુંડ) નામના ગામમાં થયો હતો. તેમનું મૂળનામ ‘વર્ધમાન’ હતું. તેમના પિતા ક્ષત્રિય જાતિના નેતા હતા. તેમની માતા-ત્રિશલાદેવી, વૈશાલીનગરીનાં રાજકુમારી હતાં. જૈનશાસ્ત્રો અનુસાર માતાના સંતોષ ખાતર તેમણે, યોગ્ય ઉંમરે યશોદા નામની રાજકુમારી સાથે ગૃહસ્થાશ્રમ શરૂ કર્યો. તેમને પ્રિયદર્શના નામે એક પુત્રી પણ હતી.

મહાવીર સ્વામી

30 વર્ષની ઉંમરે તેમણે પોતાના ભાઈ નંદવર્ધનની રજા લઈ સંસારત્યાગ કર્યો. 12 વર્ષ સુધી ઉગ્ર તપશ્ચર્યા અને દેહદમન દ્વારા તેમણે આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું. ત્યારબાદ તેરમા વર્ષે ઋજુપાલિકા નદીને કિનારે તેમને કૈવલ્યજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું. તેઓ સુખદુઃખનાં બંધનોથી મુક્ત થયા અને ‘નિગ્રંથ’ કહેવાયા. તેમણે તપ દરમિયાન દેહદમન દ્વારા ઈન્દ્રિયો પર વિજય મેળવ્યો હતો, તેથી તેઓ ઈન્દ્રિયોને જીતનાર ‘જિન’ કહેવાયા. જિન શબ્દ પરથી મહાવીરસ્વામીના અનુયાયીઓ ‘જૈન’ કહેવાયા. કૈવલ્યજ્ઞાનનો અનુભવ કર્યા પછી મહાવીરસ્વામીએ ત્રીસ વર્ષ સુધી વૈશાલી, વિદેહ અને મગધના (વર્તમાન સમયના બંગાળ) લોકોને, સમગુણો ખીલવવાનો ધર્મસંદેશ આપ્યો. 72 વર્ષની વયે ઈ.સ. પૂર્વે 527માં મગધની રાજધાની રાજગૃહી નજીક આવેલ પાવાપુરીમાં તેઓ નિર્વાણ પામ્યા.

જૈનધર્મનો ઉદ્ભવ અને વિકાસ

મહાવીરસ્વામીએ 42 વર્ષની વયે કેવલ્યજ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું. પોતાના ઉપદેશથી તેમણે અનેક સાધુ-સાધ્વીઓ, શ્રાવકો અને શ્રાવિકાઓને પોતાનાં અનુયાયીઓ બનાવ્યાં હતાં. જૈનધર્મની માન્યતા પ્રમાણે, જૈનધર્મની સ્થાપના આદિકાળથી થઈ હતી. મહાવીરસ્વામી પહેલાં ત્રેવીસમા તીર્થંકર—પાર્શ્વનાથે ઈ.સ. પૂર્વે 700ની આસપાસ જૈનધર્મની વિચારસરણીનો ઉપદેશ લોકોને આપ્યો હતો. તે જોતાં મહાવીરસ્વામીને પાર્શ્વનાથના અનુયાયી ગણાવી શકાય.

મહાવીરસ્વામીએ પોતાનો ઉપદેશ લોકો સરળતાથી સમજી શકે તેવી લોકભાષા—અર્ધમાગધીમાં આપ્યો. તેથી લોકો સહજ રીતે આ ધર્મને સ્વીકારી શક્યા. મહાવીર સ્વામીના નિર્વાણ પછી લગભગ 200 વર્ષ બાદ જૈનપરંપરાના અનુયાયીઓ દ્વારા જૈનધર્મનો ફેલાવો ઝડપી બન્યો. પ્રાચીન સમયમાં જૈનધર્મ કલિંગ (વર્તમાન ઓરિસ્સા) દેશમાં પ્રસર્યો હોય તેમ જણાય છે. ચીની યાત્રાળુ યુઅન-શ્વાંગે કલિંગ દેશને જૈનધર્મનું મુખ્ય ઉદ્ભવસ્થાન કહ્યું છે. એ જ રીતે બિહારમાં નન્દવંશના આશ્રયે જૈનધર્મ ફેલાયો. ચંદ્રગુપ્ત મૌર્ય અને સમ્રાટ સંકતિએ જૈનધર્મ અપનાવ્યો હોવાનું જાણવા મળે છે.

ચંદ્રગુપ્તના શાસનકાળના અંતભાગમાં મગધમાં દુષ્કાળ પડતાં, ગણધર ભદ્રબાહુ તેમના અનુયાયીઓ સાથે દક્ષિણમાં ગયા. મગધમાં રહેલા અનુયાયીઓએ ગણધર સ્થૂલભદ્રની નેતાગીરી નીચે મહાવીરસ્વામીના ઉપદેશને વ્યવસ્થિત રીતે ગ્રંથસ્થ કરવા તેમજ જૈનગ્રંથોની પુનઃરચના માટે મગધના પાટનગર પાટલીપુત્રમાં પ્રથમ જૈનસભા બોલાવી.

આ સમયે દક્ષિણ ભારતમાં ગયેલા અનુયાયીઓ મગધ પાછા ફરતાં, બન્ને તરફની કેટલીક સૈદ્ધાંતિક બાબતો વિશે મતભેદ ઊભા થતાં શ્વેતાંબર અને દિગંબર એવા બે જૈનસંપ્રદાય ઊભા થયા. શ્વેતાંબર એટલે શ્વેત વસ્ત્રોના હિમાયતી સાધુઓના અનુયાયી લોકો. આ જૈનો મૂર્તિપૂજાના હિમાયતી હતા. દિગંબર (દિક્ = દિશા પરથી અપભ્રંશ શબ્દ દિગ) એટલે દિશારૂપી વસ્ત્ર ધારણ કરનાર, (જૈનસાધુઓએ વસ્ત્ર ધારણ કરવાં ન જોઈએ તેવો મત ધરાવનાર) જૈન અનુયાયીઓ દિગંબર કહેવાયા. જૈનધર્મમાં ઉપર્યુક્ત બે સંપ્રદાય—પંથ ઉદ્ભવ્યા હોવા છતાં, ભારતમાં જૈનધર્મનો ફેલાવો સારો એવો થયેલો જણાય છે.

ઓરિસ્સામાં આવેલ કટક પાસેના ઉદયગિરિમાંથી ચૌલવંશના રાજા ખારવેલના ઈ.સ. પૂર્વે બીજી સદીના હાથીગુફાના શિલાલેખ પરથી જાણવા મળે છે કે, આ રાજાઓએ જૈનધર્મનું અનુસરણ કર્યું હતું. ઈસુની શરૂઆતની સદીમાં, ઉત્તર ભારતમાં મથુરામાંથી મળી આવેલ શિલાલેખ પરથી જણાઈ આવે છે કે, મથુરા લાંબા સમય સુધી જૈનધર્મનું મુખ્ય કેન્દ્ર બન્યું હતું.

દક્ષિણ ભારતના મૈસુરમાં (ઈસુની પહેલી સદી) શ્રવણબેલગોડા ખાતે, તેમજ ગંગા, કદંબ, ચાલુક્ય અને રાષ્ટ્રકૂટ વંશના રાજાઓએ પોતાના રાજ્યોમાં (ઈસુની પાંચમીથી બારમી સદી) જૈનધર્મનો પ્રસાર કરવા દીધો. તેથી અહીં પણ જૈનધર્મનો સારો એવો ફેલાવો થયો હતો. એજ રીતે મહારાષ્ટ્ર અને રાજસ્થાન(મારવાડ)ની સાથે ભારતના અન્ય કેટલાક પ્રદેશોમાં પણ જૈનધર્મનો પ્રચાર-પ્રસાર થયો હતો.

જૈનધર્મના મુખ્ય સિદ્ધાંતો

જૈનધર્મમાં આત્માને મોક્ષપ્રાપ્તિ કઈ રીતે પ્રાપ્ત થાય તે વિચાર કેન્દ્રસ્થાને છે. જૈનદર્શનમાં આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા માટે શ્રદ્ધા, જ્ઞાન અને આચરણ કે જે સમ્યક્દર્શન, સમ્યક્જ્ઞાન અને સમ્યક્ચરિત્ર જેવાં ત્રણ રત્નોને નામે પ્રસિદ્ધ છે. તેના આચરણથી પૂર્વનાં બધાં કર્મોમાંથી મુક્તિ મળે છે તથા પાપનું ફળ પુર્નજન્મ વખતે મળે છે. જૈનધર્મે મોક્ષ મેળવવાના માર્ગ તરીકે આ ત્રણ રત્નો (સમ્યક્જ્ઞાન, સમ્યક્દર્શન અને સમ્યક્આચરણ)નો માર્ગ સૂચવ્યો છે, જે ત્રિરત્નસિદ્ધાંત તરીકે જાણીતો છે.

પાંચ વ્રતો	પાંચ સમિતિ	ત્રણ ગુપ્તિઓ	ચાર ભાવના
અહિંસા	ઈર્યાસમિતિ	મનોગુપ્તિ	મૈત્રી
સત્ય	ભાષાસમિતિ	વાકગુપ્તિ	પ્રમાદ
અસ્તેય	એષણાસમિતિ	કાયગુપ્તિ	કરુણા
બ્રહ્મચર્ય	આદાનનિક્ષેપણ સમિતિ		મધ્યસ્થ
અપરિગ્રહ	પરિષ્ઠાનસમિતિ		

સમ્યક્દર્શન, સમ્યક્જ્ઞાન અને સમ્યક્ચરિત્ર માટે માનવે આ પ્રમાણેનાં પાંચ વ્રતો, પાંચ સમિતિ અને ત્રણ ગુપ્તિઓ અને ચાર ભાવનાઓનું પાલન કરવું જોઈએ.

જૈનધર્મમાં તત્ત્વજ્ઞાન અને આધ્યાત્મિક બાબતો

જૈનધર્મ પૃથ્વી પરનાં દરેક તત્ત્વોને જીવ અને સજીવ એવા વિભાગમાં વહેંચે છે. દરેક જીવ પોતાના પૂણ્યના આધારે દેવ, મનુષ્ય કે પ્રાણી બને છે. જીવની બદ્ધજીવ, મુક્તજીવ અને નિત્ય સિદ્ધજીવ એ ત્રણ કક્ષા કહી છે. કર્મ આત્મા માટે બંધન રૂપ છે. આવા કર્મમાં મુક્તિ માટે નવું કર્મ કરવું નહિ અને ઉત્પન્ન થયેલ કર્મના તપ વડે ક્ષય કરવો.

આધ્યાત્મિક બાબતો :

જૈનધર્મમાં તપશ્ચર્યા અને વૈરાગી જીવનનું ઘણું મહત્ત્વ છે. ક્ષમા, મૃદુતા, નિષ્કપટતા, ઉદારતા, તપ, ઇન્દ્રિયનિગ્રહ, સત્ય, પવિત્રતા, અર્કિચિતતા તેમજ પ્રતિક્રમણ અને સામાયિકની ક્રિયામાં આધ્યાત્મિક બાબતો સમાયેલી છે. પ્રતિક્રમણ દ્વારા શુભ તરફ પ્રયાણ કરવું તેમજ સામાયિક દ્વારા એક જગ્યાએ બેસી આત્મચિંતન, સ્તુતિ, વંદન કરવા. મહિનામાં પાંચવાર પોસહ કે પોષધવ્રત કરી ઇચ્છાઓનો ત્યાગ કરવો. નિશ્ચિત કરેલા દિવસોએ શેત્રુંજય, ગિરનાર, ચંપાપુરી, પાવાપુરી, સમેતશિખર જેવાં સ્થળોની યાત્રા કરવાનાં વિશેષ મહત્ત્વનો જૈનદર્શનમાં ઉલ્લેખ કરેલ છે.

જૈનોની પ્રાર્થનામાં નવકારમંત્રનું ઉચ્ચારણ, દેરાસર કે પૂજાસ્થળની જગ્યાનાં પવિત્ર ચિત્રો, તેમજ જૈનોના પર્વધિરાજ ગણાતા પજુષણ (પર્યુષણ) જેવાં પર્વો અને મિચ્છામિદુક્કડમ (મિ ક્ષમામી દુષ્કૃત્યમ્) જેવાં વાક્યોમાં જૈનધર્મની આધ્યાત્મિકતાનો પરિચય થાય છે.

જૈન ધર્મગ્રંથો અને મૂર્તિઓ

જૈન ધર્મગ્રંથો :

જૈન ધર્મગ્રંથોમાં આધ્યાત્મિક ભાવનાઓ, ધાર્મિક કથાઓ, શિલ્પશાસ્ત્ર અને તીર્થંકરના સ્તોત્રો મુખ્ય છે. તે ઉપરાંત વિજ્ઞાન શાસ્ત્ર, કાવ્યો, વાર્તાઓ, નાટકો તેમજ લેખો અને સાંસારિક વિષયના ગ્રંથો દ્વારા પણ જૈનધર્મને પ્રોત્સાહન મળેલું છે. ભારતની જુદી-જુદી આર્ય તેમજ આર્યેતર દ્રાવિડિયન ભાષાઓ અને ઉપભાષાઓમાં જૈનસાહિત્ય લખાયું છે.

જૈન મૂર્તિઓ :

જૈન ધર્મસ્થાનોમાં અનેક દેવીઓ, તીર્થંકરોની મૂર્તિઓ હોય છે. જેમાંથી અંબિકા, ચક્રેશ્વરી, જવાલિની અથવા જવાલામાલિની, પદ્માવતી, ચામુંડા, મહાદેવી, ભારતી અથવા સરસ્વતી મુખ્ય દેવીઓ છે.

જૈનધર્મનાં દેવસ્થાનોમાં તીર્થંકરોની મૂર્તિ સાથે તેમની સાથે રહેલ યક્ષ, શાસનદેવી અને લાંછન પરથી તીર્થંકરની મૂર્તિઓની ઓળખ થાય છે.

પ્રાણીઓનાં લાંછન, જૈનધર્મમાં રહેલ જીવમાત્ર તરફના અહિંસાભાવનાં સૂચક છે.

ભારતીય સંસ્કૃતિને જૈનધર્મ તરફથી પ્રાપ્ત થયેલ વિશિષ્ટ પ્રદાન

સાહિત્ય ક્ષેત્રે :

મહાવીરસ્વામી અને તેમની પહેલાનાં તીર્થંકરોએ મૌખિક ઉપદેશ જ કર્યો હતો, પરંતુ તેમના ગણધરોએ - મુખ્ય શિષ્યોએ મહાવીરસ્વામીના ઉપદેશને ગ્રંથસ્થ કરીને કાળજીપૂર્વક સાચવી રાખેલ છે. જૈનધર્મનું પ્રાચીન સાહિત્ય 14 પર્વ અને 12 અંગમાં વહેંચાયેલું છે, જેમાં સાધુ-સાધ્વીઓ અને જૈન અનુયાયીઓને લગતા નિયમો કે આદર્શોનો સમાવેશ થાય છે. અંગ અને દશવૈતાલિક સૂત્રની રચના પ્રાકૃત અથવા અર્ધમાગધી ભાષામાં થયેલ છે. ઈસુની સાતમી અને આઠમી સદીમાં આ ગ્રંથો વિશેની ટીકાઓ (વિવેચન) તેમજ અન્ય જૈનદર્શનશાસ્ત્રો સંસ્કૃત ભાષામાં લખવા શરૂ થયા હતા. ગુણાદ્યરચિત ‘બૃહત્કથા’ જૈનસૂરિ જિનસેન રચિત ‘હરિવંશપુરાણ’, સંઘદાસગણિ રચિત ‘વાસુદેવહિંડી’ નામના ગ્રંથો ઘણા પ્રસિદ્ધ છે, તેમજ ‘કલિકાલસર્વજ્ઞ’નું બિરુદ પામેલા ગુજરાતના હેમચંદ્રાચાર્ય દ્વારા પ્રાકૃત ભાષામાં રચાયેલ ‘સિદ્ધહેમશબ્દાનુંશાસન’ નામનો વ્યાકરણગ્રંથ તથા વ્યાકરણના નિયમોને સમજાવતું ‘દ્વાયાશ્રય’ નામનું મહાકાવ્ય પ્રસિદ્ધ છે. ગુજરાતના વાઘેલાવંશના રાજમંત્રી વસ્તુપાલ-તેજપાલ સમર્થ સાહિત્યકાર હતા. કવિ સોમેશ્વર રચિત ‘કીર્તિકૌમુદી’ નામનું મહાકાવ્ય ઘણું પ્રસિદ્ધ છે.

જૈનસાધુઓ દ્વારા પ્રાચીન ગ્રંથની નકલ કરેલી હસ્તપ્રતો ગુજરાતના પાટણ શહેરમાં સચવાયેલી છે. જૈનલેખકોએ સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત ભાષા સાથે કન્નડ, તમિલ, તેલુગુ, ગુજરાતી, રાજસ્થાની વગેરે ભાષાઓમાં પોતાની રચના કરી પ્રાદેશિક ભાષાઓના વિકાસમાં બહુ મોટું પ્રદાન આપ્યું છે.

તામિલ ભાષાના પ્રસિદ્ધ ગ્રંથ ‘કુરલ’ ના કેટલાક ભાગની રચના જૈનો દ્વારા થઈ છે. ભાષાની દૃષ્ટિએ પ્રાચીન જૈનસાહિત્યની પ્રાકૃત ભાષા અને અપભ્રંશ ભાષા, આધુનિક ભારતીય ભાષાઓ અને પ્રાચીન સંસ્કૃત ભાષાને જોડતી કડી સમાન ગણાય છે.

સામાજિક ક્ષેત્રે :

ભારતીય સમાજ અને સંસ્કૃતિને જૈન વિચારધારાએ બહુ મોટું પ્રદાન આપ્યું છે. જૈનસાધુઓનું દેહદમન, કઠોર સંયમ અને તપસ્યામય જીવન તેમજ વિશેષરૂપે અહિંસાનું પાલન ભારતીયોને નૈતિક અને નિષ્ઠાવાન જીવન પસાર કરવા માટે બળવાન પ્રેરણા આપે છે. ગાંધીજીના મતે “અહિંસા તત્ત્વના સૌથી વધુ મહાન પ્રચારક મહાવીરસ્વામી જ હતા.” આ અહિંસાનો સિદ્ધાંત ગાંધીજીનો જીવનમંત્ર બન્યો હતો. પ્રાણીમાત્ર પ્રત્યે મન, વચન અને કર્મથી અહિંસાના આચરણ પર જૈનધર્મ ભાર મૂકે છે. જ્ઞાતિ, જાતિ, ભાષા કે પ્રદેશ તેમજ સ્ત્રી-પુરુષના ભેદભાવ વગર દરેકને જૈનસમાજમાં ઊંચું સ્થાન અને દરજ્જો જૈનધર્મે આપ્યા. સ્ત્રીઓને પણ દીક્ષા લેવાનો, સાધ્વીજીવન જીવવાનો, કલ્યાણમાર્ગ અને મોક્ષપ્રાપ્તિનો અધિકાર આપી મહાવીરસ્વામી સમાજસુધારક બન્યા હતા.

કલા ક્ષેત્રે :

જૈનદેરાસરોમાં રહેલી તીર્થંકરોની પ્રતિમાઓ દ્વારા પ્રાચીન અને મધ્યકાળના શિલ્પીઓની શિલ્પકલાનો પરિચય થાય છે. મધ્યભારતમાં આવેલા ખજૂરાહો ખાતે પાર્શ્વનાથ, શક્તિનાથ અને આદિનાથ નામનાં મંદિરો આવેલાં છે, જેમાં અનેક હિન્દી દેવી-દેવતાઓની મૂર્તિમાં હિન્દુઓ અને જૈન મતોની સહિષ્ણુતા જોવા મળે છે, જૈનોના આદિનાથ, નેમિનાથ, પાર્શ્વનાથ કે મહાવીરસ્વામી જેવાં તીર્થંકરોની અસંખ્ય મૂર્તિઓ, તેમનાં લાંછનો, ધર્મસ્થાનની દીવાલો, છત, સ્તંભ પ્રવેશદ્વાર પર ચક્ષો, ચક્ષિણી, વાહકો, નર્તકોની શિલ્પકૃતિઓ વગેરે શિલ્પકલાના ઉત્તમ નમૂના છે. દક્ષિણનાં મૈસુરમાં ચંદ્રગિરિ પહાડ પર આવેલી ઊંચી અને ભવ્ય ગોતમેશ્વર (બાહુબલિ)ની મૂર્તિ મધ્યકાલીન જૈન શિલ્પકલાનો શ્રેષ્ઠ નમૂનો ગણાય છે.

સ્થાપત્યકલામાં ઓરિસ્સાના પૂરી જિલ્લામાં રાજા ખારવેલે ઉદયગિરિ અને ખંડગિરિ પર્વતમાં કોતરાવેલી 35 ગુફા મળે છે, જેમાં રાણીગુફા અને ગણેશગુફા સૌથી વધારે આકર્ષક છે.

પશ્ચિમ ભારતમાં ઇલોરામાં આવેલી જૈનગુફાઓમાં ઇન્દ્રસભા નામની બે માળની ગુફા પ્રસિદ્ધ છે. મધ્યકાળમાં ગુજરાતમાં પાલીતાણા (શેત્રુંજય) અને ગિરનાર પર્વતો ઉપર આવેલાં જૈનમંદિરો, કુંભારિયાનાં દેરાસરો તેમજ આબુ પર્વત પર આવેલા દેલવાડાનાં અને રાણકપુરનાં જૈનદેરાસરો શિલ્પ અને સ્થાપત્યોના ઉત્તમ નમૂના ગણાવી શકાય.

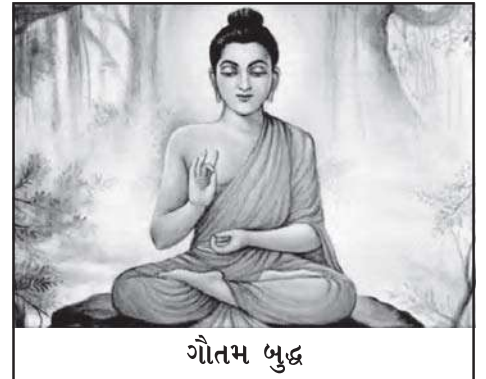
ખાસ કરીને આબુ પર્વત પરનાં દેલવાડાનાં દહેરાં કે જે ગુજરાતના જૈનમંત્રી વિમલશાહે બંધાવેલ. વિમલવસહી અને વસ્તુપાળે બંધાવેલ લુણવસહીના મંદિરોનાં શિખરો ખજૂરાહોના મંદિરના શિખર જેવાં છે. આરસપહાણથી બનેલી તેની છતો અને સ્તંભો ઉપરનું બારીક અને મનોહર શિલ્પકામ વિશ્વભરમાં પ્રસિદ્ધ છે. આ સ્થાપત્યકલા અજોડ અને યાદગાર વારસા તરીકે ભારતીય સંસ્કૃતિને મળેલી અણમોલ ભેટ છે.

શિલ્પકલા અને સ્થાપત્યકલાની જેમ ચિત્રકલાનો પરિચય જૈનદેરાસરોની છતો અને દીવાલો, રાજમહેલો, જૈન દેરાસરો કે જૈન શ્રેષ્ઠિઓનાં નિવાસસ્થાનોની દીવાલો કે છતો પર દોરેલાં ચિત્રો પરથી મળે છે. ધાર્મિક વિધિ માટે ઉપયોગમાં લેવાતા કપડા પર તેમજ તેમના હસ્તલિખિત પુસ્તકોના હાંસિયા પર રંગબેરંગી ચિત્રો અને વલ્લરિયો-વેલબુટ્ટાઓ બનાવેલા જોવા મળે છે. તે પૂર્વ મધ્યકાલીન ભારતીય લઘુચિત્રકલાની સમૃદ્ધિ પ્રદર્શિત કરે છે.

બૌદ્ધધર્મ

ગૌતમ બુદ્ધનું જીવન :

ગૌતમ બુદ્ધનો જન્મ ઈ.સ. પૂર્વે 566માં નેપાળના કપિલવસ્તુ નગર પાસે લુમ્બિનીવનમાં થયો. તેમનું જન્મનું નામ સિદ્ધાર્થ અને ગોત્રનામ ગૌતમ હતું. તેમના પિતા શુદ્ધોદન શાક્ય નામની ક્ષત્રિય જાતિના વડા હતા. તેમની માતા માયાદેવી, દેવધવાનાં રાજકુમારી હતાં. તેમનું બાળપણ અને યુવાની ખૂબ જ લાડકોડ અને સમૃદ્ધિમાં પસાર થયાં હતાં. 16 વર્ષની ઉંમરે તેમનાં લગ્ન યશોધરા નામની રાજકુમારી સાથે થયાં હતાં. તેમના પુત્રનું નામ રાહુલ હતું. જ્યારે તેમણે એક રોગી, એક વૃદ્ધ માણસ, એક શબ અને એક સાધુને જોયા ત્યારથી દુઃખ, જરા-વૃદ્ધાવસ્થા અને

ગૌતમ બુદ્ધ

મૃત્યુ માનવ માટે બંધનરૂપ લાગ્યાં. આમાંથી સાધુજીવન જ મુક્તિ અપાવી શકે તેવું તેમણે અનુભવ્યું, ત્યારથી માનવજાતિને આ બંધનમાંથી મુક્તિ અપાવવા માટે તેમણે સંસારનો ત્યાગ કર્યો. ઇતિહાસમાં આ બનાવ ‘મહાભિનિષ્ક્રમણ’ તરીકે જાણીતો

છે. ત્યાર બાદ ગૌતમે આશરે 6 વર્ષ સુધી ગુરુઓ, યતિઓ અને તપસ્વીઓના આદેશ પ્રમાણે કઠોર તપ કર્યું, છતાં તેમને માનવજાતની મુક્તિ માટે સાચો સંદેશ મળ્યો નહિ, ત્યારે બોધગયામાં પીપળાના વૃક્ષ નીચે આસન લગાવી ને બેસી ગયા અને પ્રતિજ્ઞા કરી કે ભલે મારો દેહ નાશ પામે કે, ન રહે, હવે હું આ આસન પરથી ત્યાં સુધી ઊઠીશ નહીં જ્યાં સુધી મને સાચું અને પૂર્ણ જ્ઞાન-બોધ પ્રાપ્ત નહિ થાય. છેવટે એક સમયે વૈશાખી પૂર્ણિમાએ બોધિવૃક્ષની છાયામાં તેમને પ્રકાશ પ્રાપ્ત થયો અને તેઓ બુદ્ધ બની ગયા. ગોત્રનામ ગૌતમ હોવાથી તેઓ ગૌતમ બુદ્ધ કહેવાયા. બૌદ્ધસાહિત્યમાં તેમને તથાગત અને શાસ્તા શબ્દોથી પણ સંબોધિત કરવામાં આવે છે. બૌદ્ધધર્મનો પ્રચાર અને પ્રસાર કરતાં કરતાં 80 વર્ષની ઉંમરે ઇ.સ. પૂર્વે 486માં મલ્લગણ રાજ્યના પાટનગર કુશિનગરમાં તેઓ નિર્વાણ પામ્યા.

ધમ્મ (ધર્મ)

બુદ્ધે બુદ્ધત્વ મેળવ્યા પછી પોતાને પ્રાપ્ત થયેલ જ્ઞાન, સત્યની શિક્ષા લોકો સુધી પહોંચાડવા જે માર્ગ કે પથ બતાવ્યો તે ધમ્મ. ધમ્મ એ આધ્યાત્મિક જીવનશૈલી છે. બુદ્ધે સ્વયં કહ્યું છે કે, જે વ્યક્તિના આધ્યાત્મિક વિકાસમાં ફાયદાકારક છે તે ધમ્મ છે, જેમકે, શીલ, સમાધિ, દાન, પ્રજ્ઞા વગેરે.

બૌદ્ધધર્મનાં સિદ્ધાંતો

બુદ્ધે સૌપ્રથમ પોતાનો ઉપદેશ પાંચ સાધુઓને આપ્યો, જે બૌદ્ધધર્મમાં ધર્મચક્ર પ્રવર્તનમંત્ર તરીકે ઓળખાય છે. બુદ્ધે સંસારનાં દુઃખોમાંથી મુક્તિ મેળવવા બહુ જ સરળ અને સાદો ઉપદેશ આપ્યો. તેમના મતે ચાર આર્યસત્ય છે તેનું પાલન કરીને જ મનુષ્ય નિર્વાણનો માર્ગ અપનાવી શકે છે. બુદ્ધે સમજાવેલાં ચાર આર્યસત્ય બૌદ્ધધર્મના સિદ્ધાંત તરીકે જાણીતાં છે. (1) સંસાર દુઃખમય છે. (2) દુઃખનું કારણ તૃષ્ણા છે. (3) દુઃખનો નાશ તૃષ્ણાનો ત્યાગ છે. (4) અષ્ટાંગિક માર્ગ અપનાવવાથી તૃષ્ણાનો ત્યાગ થાય છે.

અષ્ટાંગિક માર્ગ એટલે સમ્યક્દૃષ્ટિ, સમ્યક્સંકલ્પ, સમ્યક્વાણી, સમ્યક્કર્મ, સમ્યક્આજીવિકા, સમ્યક્વ્યાયામ, સમ્યક્સ્મૃતિ, સમ્યક્સમાધિ. ચતુર વૈદ્યની જેમ તેમણે દુઃખી લોકોને દુઃખ દૂર કરવાનો માર્ગ બતાવ્યો. સત્ય અને અહિંસાના આચરણ સાથે એકાગ્રતા, કુશળતા અને સતર્કતા દ્વારા તે માર્ગ પર ચાલતાં શીખવું. આ અષ્ટાંગિક માર્ગ એ મધ્યમમાર્ગ પણ કહેવાય છે. કારણ કે, અત્યંત ભોગ-વિલાસ અને સંપૂર્ણ ત્યાગ વચ્ચેનો માર્ગ છે. મનુષ્ય પોતાના કર્મથી જ સંસારનાં દુઃખોથી મુક્તિ અથવા નિર્વાણ પદ મેળવી શકે છે.

બૌદ્ધસંઘ

અહીં સંઘ એટલે ધાર્મિક દૃષ્ટિએ આધ્યાત્મિક સમાજ. પોતે ન હોય ત્યારે પણ પોતાના અનુયાયીઓમાં સદાકાળ એકતા રહે તેવા આશયથી બુદ્ધે બૌદ્ધસંઘની સ્થાપના કરી હતી. આ સંઘમાં પંદર વર્ષથી નીચેની ઉંમરનાં માતા-પિતાની અનુમતિ ન હોય તેવા તથા દાસ, સિપાહી, ઋણી, અપરાધી અને રોગીને આ પ્રવેશ અપાતો નહિ. સંઘમાં દીક્ષિત થયેલ વ્યક્તિ સંઘના નિયમનું પાલન કરે અને તપ કરે તેના આધારે તે ઉપાસક, શ્રમણ કે ભિક્ષુ કહેવાતી. બૌદ્ધ સંઘ ચાર વિભાગનો બનેલો હતો : (1) ભિખ્ખુઓ, (2) ભિખ્ખુણીઓ, (3) ગૃહસ્થો, (4) સ્ત્રીઓ - સંઘના આ ચારેય વર્ગો વચ્ચે એકસૂત્રતા અને આદરભાવ હતા. સંઘમાં ભિખ્ખુઓની સંખ્યા વધતા સંઘ માટેના બુદ્ધ નિયમો બનાવ્યા હતા, તે ‘વિનયપટક’ ભાગમાં એકત્રિત કરવામાં આવ્યા હતા. બૌદ્ધધર્મની શરણાગતિ માટેની પ્રસિદ્ધ ત્રણ બાબતોમાં “બુદ્ધશરણં ગચ્છામિ, ધમ્મં શરણં ગચ્છામિ, સંઘમ્ શરણં ગચ્છામિ” કહેવાયું છે. અર્થાત્, પ્રથમ બુદ્ધના પછી ધર્મના શરણે જઈને આખરે સંઘના શરણે જવાનું કહેવાયું છે, એ દૃષ્ટિએ સંઘ મહત્ત્વનો હતો વ્યક્તિ નહિ. સંઘની સંપત્તિ સામૂહિક હતી. સંઘની બેઠક અને ચર્ચામાં વિધિવત્ પ્રસ્તાવ દ્વારા બહુમતીથી નિર્ણય લેવાતા. વાસ્તવમાં બૌદ્ધધર્મસંઘમાં વર્તમાન લોકશાહી સમાજની ભાવના જોવા મળે છે.

બૌદ્ધ અનુયાયીઓ - સંઘનું સંગઠન અને ઇતિહાસ

બુદ્ધના સમયમાં જ તેના અનુયાયીઓમાં કેટલાક મતભેદ હતા, પરંતુ બુદ્ધના પ્રભાવશાળી વ્યક્તિત્વને લીધે તે બહુ સ્પષ્ટ દેખાતા ન હતા. પરંતુ બુદ્ધના નિર્વાણ બાદ આ વિરોધ સબળ બન્યો અને સ્થવિરવાદીઓ અને મહાસાંસારિકો જે બે વર્ગો અસ્તિત્વમાં આવ્યા. બુદ્ધના નિર્વાણ પછી આ વિરોધના નિવારણ માટે બૌદ્ધસંઘ ધર્મપરિષદ (સંગીતી) રાજગૃહ ખાતે મળી. તેમાં બુદ્ધના ઉપદેશ તથા આદર્શને મૌખિક રીતે સંકલિત કર્યા, પરંતુ સંઘમાં રહેલ મતભેદનું નિવારણ થયું નહિ. ત્યારબાદ લગભગ 100 વર્ષે બીજી પરિષદ (સંગીતી) વૈશાલીમાં મળી. તેમાં આ ધર્મના અનુયાયીઓ માટે બૌદ્ધધર્મના નીતિ-

નિયમો હળવા બનાવ્યા. ખૂબ વિવાદ વધ્યો. ત્યારબાદ અશોકના સમયમાં પાટલીપુત્રમાં ત્રીજો ધર્મપરિષદ મળી. આ ત્રણે પરિષદમાં અન્ય કાર્યો થયાં, પરંતુ મતભેદ દૂર થયા નહિ. ચોથી પરિષદ (સંગીતી) સમ્રાટ કનિષ્કના સમયમાં કાશ્મીરમાં મળી. તેના અધ્યક્ષ પ્રસિદ્ધ બૌદ્ધ વિદ્વાન વાસુમિત્ર અને ઉપપ્રમુખ મહાકવિ અશ્વઘોષ હતા. આ (સંગીતી) પરિષદ પણ બૌદ્ધ અનુયાયીઓ વચ્ચેના મતભેદ દૂર કરી શકી નહિ. પરિણામે બૌદ્ધધર્મ હીનયાન અને મહાયાન એ બે પંથમાં વહેંચાઈ ગયો. હીનયાન એટલે લઘુમત અથવા (હીન = નાનું, યાન = વાહન) અને મહાયાન મોટો બહુમત (મહા = મોટું યાન = વાહન) ગણાય છે. હીનયાન પંથના અનુયાયીઓ બૌદ્ધ ‘ત્રિપિટક’ સિવાયના ધર્મગ્રંથને મહત્વ આપતા નથી, જ્યારે મહાયાન બુદ્ધ અને તે પછીના સાહિત્યને પણ મહત્વ આપે છે. હીનયાનપંથીઓ માને છે કે, નિર્વાણની પ્રાપ્તિ માટે કોઈ અલૌકિક શક્તિની સહાયની જરૂર નથી. તેમના મતે બુદ્ધનાં દૃષ્ટાંતો અને ઉપદેશ પૂર્ણતાનો આદર્શ રજૂ કરે છે, તેથી તેમના માટે પૂજ્યભાવ રાખવો જોઈએ.

મહાયાનપંથીઓ પ્રગતિવાદી અને વિશાળ દૃષ્ટિ ધરાવે છે. તેઓ બૌદ્ધધર્મના પ્રચાર માટે બુદ્ધનાં મંદિરો, મૂર્તિઓ, મૂર્તિની પૂજા, પ્રસાદ, આરતી, ગીત, સંગીત, નૃત્ય વગેરેને અપનાવે છે.

સમ્રાટ અશોકના જીવનકાળ પછી મહાયાન વધુ પ્રચલિત બન્યો. સમ્રાટ કનિષ્કે તેને ટેકો આપ્યો. તેણે તિબેટ, સિક્કિમ, ચીન, જાપાન, બ્રહ્મદેશ, સિયામ વગેરે સ્થળે મોકલેલ ભિખ્ખુઓ મહાયાનપંથી હતા.

આમ, હીનયાન અને મહાયાન જેવા બે પંથમાં સંઘ વહેંચાઈ ગયો. સમગ્ર સંઘને અને સાધુ-સાધ્વીઓને નિયંત્રિત કરે તેવી કોઈ મધ્યસ્થ સંસ્થા રહી નહિ. તેમનામાં અનાચાર વધ્યો. સાથે જ બૌદ્ધધર્મમાં તાંત્રિકતા અને અન્ય દૂષણો દાખલ થયાં, તેથી લોકોની નજરમાં તે માન જાળવી શક્યો નહિ. સમ્રાટ અશોક અને કનિષ્ક પછી છેક ઈસુની સાતમી સદીમાં સમ્રાટ હર્ષ સિવાય કોઈ રાજવીઓએ આ ધર્મને રાજયાશ્રમ આપ્યો નહિ.

બૌદ્ધધર્મનો પ્રસાર

બૌદ્ધધર્મ શરૂઆતથી જ દાર્શનિક વાદવિવાદથી પર હતો. તેમાં ધર્મનાં ગૂઢ રહસ્યોની વાતો કે ભારે તત્ત્વજ્ઞાનની સમજ ન હતી. આ ધર્મ સાદો અને સરળ હતો. તેમાં કોઈ ખર્ચાળ ક્રિયાકાંડ ન હતા. તેનો ઉપદેશ પણ સાદી અને સરળ પાલી ભાષામાં હતો. અહીં વર્ણવ્યવસ્થા કે જાતિ કે લિંગભેદના ઝઘડા ન હતા. તેમ જ બુદ્ધના સત્ય, નમ્રતા, સાધુતા, સંયમ અને કરુણામય વ્યક્તિત્વને કારણે લોકો બૌદ્ધધર્મ તરફ આકર્ષાયા હતા. સાથે જ બૌદ્ધધર્મના સુસંગઠિત પ્રચારવ્યવસ્થાના કારણે બુદ્ધના જીવનકાળ દરમિયાન જ બૌદ્ધધર્મ ઝડપથી ફેલાવા લાગ્યો. મગધ, કૌશમ્બીના રાજાઓ અનેક ગણરાજાઓ, અનેક ગણરાજ્યો અને તેની પ્રજાએ બૌદ્ધધર્મને અપનાવ્યો. પ્રસિદ્ધ મૌર્ય સમ્રાટ અશોકે ઈ.સ. પૂર્વે ત્રીજી સદીમાં બૌદ્ધધર્મ અપનાવ્યો. આ ઘટના ઇતિહાસમાં યુગપ્રવર્તક ઘટના ગણાય છે. અશોકે આ ધર્મને મધ્ય એશિયા, પશ્ચિમ એશિયા અને શ્રીલંકામાં ફેલાવ્યો. પરિણામે બૌદ્ધધર્મ વિશ્વધર્મ બન્યો. બૌદ્ધધર્મને રાજયાશ્રય આપી બર્મા, તિબેટ, ચીન, જાપાન, સિયામ, મલાયા વગેરે દેશોમાં બૌદ્ધ સાધુઓ મોકલી બૌદ્ધધર્મના સિદ્ધાંતો અને સદ્વર્તનના નિયમોનો પ્રચાર કર્યો.

સંઘનાં સાધુ-સાધ્વીઓ ગુફા કે વિહારમાં રહીને જ્ઞાન ઉપાસના કરતા. મગધમાં તો બૌદ્ધ સાધુ સંઘના એટલા બધા વિહારો સ્થપાયા કે આ પ્રદેશનું નામ જ વિહાર (અપભ્રંશ - બિહાર) પડી ગયું. આમ, બૌદ્ધધર્મની સાદગી, સરળતા અને બૌદ્ધ સંઘના સાધુ-સાધ્વીઓએ બૌદ્ધધર્મને પ્રાંતીય ધર્મમાંથી વિશ્વધર્મ બનાવવામાં મોટું યોગદાન આપ્યું છે.

બૌદ્ધ શિલ્પકલા

બૌદ્ધધર્મના સ્તંભો, સ્તૂપોની દીવાલ ઉપરનાં કોતરકામ તથા મૂર્તિઓ આ સમયની શિલ્પકલાનો પરિચય આપે છે. આ સમયના મોટાભાગના સ્તંભો મૌર્યસમ્રાટ અશોકની પ્રેરણાથી બનાવવામાં આવ્યા છે. અશોકનાં સર્વ સ્મારકોમાં તેણે ઊભા કરેલા સ્તંભો ખૂબ જ આકર્ષક છે. આમાંના કેટલાક સ્તંભો તો 50 ફૂટ જેટલા ઊંચા અને 50 ટન વજનના છે, તેના પર કોતરાયેલા શિલાલેખો માટે તે ઉપયોગી છે. એટલું જ નહિ, સ્થાપત્યના ઉત્તમ નમૂનારૂપે પણ તેનું ઘણું જ મહત્વ છે. એક જ પથ્થરમાંથી આ સ્તંભો કોતરી કાઢેલા છે. સ્તંભ પરનું પોલિશ હજી પણ એટલું જ ચમકે છે, જેટલું અશોકના સમયમાં ચમકતું હશે. સ્તંભના ઉપરના ભાગે મૂકવામાં આવતા પથ્થરમાં પણ ઊંધા કમળ અને સ્તંભના મથાળે સિંહ તથા નીચે હાથી, ઘોડા કે બળદની આકૃતિઓ કોતરવામાં આવતી. ઈરાની શિલ્પકલાના સંપર્કના કારણે આ સમયના સ્થાપત્યમાં પ્રાણીની આકૃતિઓ જોવા મળતી હોવાનું કેટલાક વિદ્વાનો માને છે.

સારનાથ પાસેના અશોકના સ્તંભ ઉપર એકબીજાની પીઠને અડીને ઊભેલા ચાર સિંહની આકૃતિ છે. તેમાં આવેલ ધર્મચક્રને ભારતના રાષ્ટ્રધ્વજમાં સ્થાન અપાયું છે, જેને બૌદ્ધ શિલ્પકલાનો ઉત્તમ નમૂનો ગણાવામાં આવે છે. કલાવિવેચકોએ તેને

અશોકનો
સારનાથ
સ્તંભાલેખ

સંસારની સૌથી સુંદર પ્રતિમાઓમાંની એક પ્રતિમા ગણી છે. સારનાથના સ્તંભ માટે વિન્સેન્ટ સ્મિથ કહે છે - “કોઈપણ દેશમાં પ્રાચીન પશુમૂર્તિનું આવું સ્વરૂપ મળવું કઠિન છે. જે કલાની સુંદર કૃતિ જેવું શ્રેષ્ઠ છે.” - આ બાબતને તે સમયની શિલ્પ-સ્થાપત્યવિદ્યાની સિદ્ધિ ગણાવી શકાય.

ચૈત્યોના સ્તંભો, સ્તૂપોની વાડ અને દરવાજા પરના તોરણમાં બૌદ્ધ શિલ્પકલા જોવા મળે છે, જેમાં બુદ્ધની જાતકકથાના અને બુદ્ધના જીવનના પ્રસંગો, યક્ષ, કિન્નરોનાં શિલ્પો, મૂર્તિઓનાં અંગ-ઉપાંગો અને ભાવ સાથે કંડારાયેલાં જોવા મળે છે.

આ સમયે ગાંધાર તક્ષશિલાના પ્રદેશોના ગ્રીક શિલ્પકલાના સંપર્કના કારણે બુદ્ધની તથા બોધિસત્ત્વો (બુદ્ધના પૂર્વાવતારો)ની મૂર્તિઓ ગ્રીકનાં દેવી-દેવતા જેવી ઘડાવા લાગી ગ્રીક શિલ્પશૈલીની શરૂઆત ભારતમાં સૌપ્રથમ ગાંધારપ્રદેશમાં થઈ હોવાથી તે ગાંધારશૈલીનાં નામે ઓળખાઈ.

ગાંધારશૈલીમાં માનવપ્રતિમાનાં અંગ-ઉપાંગોનું સુંદર નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે, જેમાં દેહની સ્નાયુબદ્ધતા તેમજ માનવઆકૃતિનાં કપડાંની સુંદર ગડીઓ કોતરવામાં આવી છે. કેટલીક મૂર્તિઓમાં તેણે ધારણ કરાવેલ અર્ધપારદર્શક વસ્ત્રોમાંથી જુદાં-જુદાં અંગો આરપાર દેખાતાં દર્શાવવામાં આવ્યાં છે. ગાંધારશૈલીની મૂર્તિઓનાં કોતરકામમાં કે ઘડતરમાં ભલે ગ્રીકનું અનુકરણ હોય પરંતુ મૂર્તિઓના ચહેરા અને વિવિધ અંગોના ભાવ ભારતીય કલાની આધ્યાત્મિક બાબતને રજૂ કરે છે.

મથુરામાંથી મળેલી મૂર્તિઓ શુદ્ધ ભારતીય શૈલીમાં છે, જેમાં મૂર્તિના ભાવદર્શનને મહત્ત્વ અપાયું છે. જ્યારે ગાંધારશૈલીમાં મૂર્તિનાં અંગોપાંગ તથા શારીરિક સૌંદર્યને મહત્ત્વ અપાયું છે. આ મૂર્તિશિલ્પો પૂર્વ અને પશ્ચિમની કલાના મૂળભૂત તફાવતને સ્પષ્ટ કરતાં હોય તેવું લાગે છે.

સારનાથની બુદ્ધપ્રતિમા તેની સુંદરતા, મનોભાવ અને આધ્યાત્મિક સૌંદર્યની ભારતીય શિલ્પશૈલીના વિશિષ્ટ લક્ષણોને પ્રદર્શિત કરે છે. તે જ રીતે, નાલંદા પાસેથી મળી આવેલી બુદ્ધની આશરે 2.5 મીટર જેટલી ઊંચી તામ્રમૂર્તિ તથા બિહારના ભાગલપુર જિલ્લાના સુલતાનગંજ પાસેથી મળી આવેલી આશરે 2.5 મીટર ઊંચી અને એક ટન વજનની બુદ્ધની કાંસાની મૂર્તિ ગુપ્ત-સમયમાં ધાતુને ઢાળીને બનાવેલી શિલ્પકલાનો પરિચય કરાવે છે. આ મૂર્તિઓ દ્વારા તે સમયની શિલ્પકલા, રસાયણવિદ્યા અને ધાતુવિદ્યાનો પરિચય મળી શકે છે.

ગાંધારશૈલીનું બૌદ્ધશિલ્પ

બૌદ્ધસાહિત્ય :

ગૌતમબુદ્ધના નિર્વાણ પછી તેમના ઉપદેશને વ્યવસ્થિત રૂપ આપવા રાજગૃહમાં ભરાયેલી પ્રથમ ધર્મપરિષદમાં ‘ત્રિપિટક’ની રચના થઈ. બૌદ્ધ ધર્મનું પ્રાચીનતમ સાહિત્ય પ્રસિદ્ધ સંહિતા ત્રિપિટકમાં સંકલિત છે, જે પાલી ભાષામાં લખાયેલું છે. બુદ્ધના મૃત્યુ પછી તરત જ મળેલી પ્રથમ ધર્મપરિષદમાં તેની રચના કરવામાં આવી. તેમાં બુદ્ધનાં પ્રવચનોનો સાર છે.

ત્રીજી બૌદ્ધ ધર્મપરિષદના સમયે ‘(સુત) સુત્તપિટક’ અને ‘વિનયપિટક’ની સાથે ‘અભિધમ્મપિટક’ના ભાગની રચના કરવામાં આવી. ‘(સુત્ર) સુત્તપિટક’માં પાંચ વિભાગ છે, જેને નિકાય તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.

‘અભિધમ્મપિટક’ નિકાયનો એક ભાગ છે, જેમાં બૌદ્ધધર્મનાં સિદ્ધાંતો સાથે નીતિવિષયક બાબતોનો ઉલ્લેખ કરાયો છે. બૌદ્ધ સાધુ-સાધ્વીઓ દ્વારા ‘થેરીગાથા’ નામનાં કાવ્યોની રચના થઈ છે. આ કાવ્યો ઉર્મિકાવ્યો તરીકે પ્રસિદ્ધ છે.

‘ત્રિપિટક’ ઉપરાંત અન્ય પાલીગ્રંથોની રચના બૌદ્ધ ભિક્ષુઓએ કરી છે, જેમાં મિલિન્દપાન્હો અને જાતકકથાઓ મુખ્ય છે. તેમના લેખક વિશે માહિતી નથી. પરંતુ કેટલાક વિદ્વાનોના મતે તેની રચના ઉત્તર-પશ્ચિમ ભારતમાં થઈ હશે. ગ્રીક સમ્રાટ મિનેન્ડર (ઈ.સ. પૂર્વે પહેલી સદીમાં) જ મિલિન્દ કહેવાય છે. તેમાં મિનેન્ડર અને નાગસેનાનો સંવાદ છે, તેથી આ ગ્રંથ મિલિન્દપાન્હો (પ્રશ્નો) કહેવાય છે. આ ગ્રંથમાં બૌદ્ધદર્શનના જટિલ પ્રશ્નોનો ઉકેલ લાવવાનો પ્રયાસ કર્યો છે.

કુષાણ સમ્રાટ કનિષ્કના દરબારમાં વસુમિત્ર, નાગાર્જુન, અશ્વઘોષ જેવાં પંડિતરત્નોની ભેટ બૌદ્ધધર્મે આપી છે. બૌદ્ધસાહિત્યમાં બીજા અનેક ગ્રંથોનો સમાવેશ થાય છે. જેમાં ‘દીપવંશ’ અને ‘મહાવંશ’ નામના ગ્રંથો શ્રીલંકામાંથી પ્રાપ્ત થયા છે. તેમાં બુદ્ધના જીવનપ્રસંગો ઉપરાંત તે સમયની કેટલીક અન્ય માહિતી આલેખાયેલ છે. મહાકવિ અશ્વઘોષે લખેલ બુદ્ધના જીવન વિષેનું મહાકાવ્ય ‘બુદ્ધચરિત’ ઘણું જ જાણીતું છે. તિબ્બત ભાષામાં બૌદ્ધગ્રંથની ‘કઝાર’ અને ‘તંઝર’ નામની બે સંહિતા પ્રસિદ્ધ છે. ચીની યાત્રાળુઓના ભારતપ્રવાસના અહેવાલ બૌદ્ધધર્મ, બૌદ્ધ તત્ત્વજ્ઞાન અને તે સમયમાં ભારતમાં બૌદ્ધધર્મની સ્થિતિ વિશે માહિતી પૂરી પાડે છે. આમ, બૌદ્ધસાહિત્ય આપણા મહાન સાહિત્યિક વારસાનો એક અમૂલ્ય ભાગ છે.

બૌદ્ધસાહિત્યમાં વર્ણિત ભારત

આ સમયના લોકો ગામડાંઓ, શહેરો અને નગરોમાં રહેતા. વર્ણાશ્રમવ્યવસ્થા પ્રચલિત હતી, તેનો બૌદ્ધગ્રંથોમાં ઉલ્લેખ મળે છે. સ્ત્રીઓનું સ્થાન કુટુંબ અને સમાજમાં નીચું જોવા મળે છે, છતાં સ્ત્રીઓને હજુ વિદ્યા-આરાધના કરવાની મનાઈ ન હતી. કેટલાક જૈન અને બૌદ્ધગ્રંથોમાં આજીવન બ્રહ્મચારિણી વિદ્વાન સ્ત્રીઓના ઘણા ઉલ્લેખો જોવા મળે છે. સંગીત, નૃત્ય, ચિત્ર, કલાઓમાં સ્ત્રીઓ કુશળ હતી. બૌદ્ધધર્મ અને જૈનધર્મ બ્રાહ્મણધર્મ કરતા સ્ત્રીઓને વધારે માનભર્યું સ્થાન આપ્યું હતું એ નોંધનીય છે. તે જ રીતે વારાંગનાનું ઘણું માનભર્યું સ્થાન હતું. વૈશાલીની ગણિકા આમ્રપાલી તેનું જવલંત ઉદાહરણ છે. આ સમયે વિવિધ ઉત્સવોની ઉજવણીની જેમ જ મલ્લયુદ્ધો અને આખલાનાં યુદ્ધો થતાં. બૌદ્ધધર્મ અને જૈનધર્મના કારણે સમાજમાંથી માંસાહારનું મહત્ત્વ ઘટતું જતું હતું. સામાન્ય રીતે આ સમયનું લોકજીવન અને સમાજજીવન સુખી, સરળ અને વૈવિધ્યતાથી ભરપૂર હતું.

આ સમયે ખેતી સાથે લુહારીકામ, સુથારીકામ, વણાટકામ, કારીગરી, ચામડાનો ઉદ્યોગ, પથ્થર તથા હાથીદાંતની કારીગરી જેવા ઉદ્યોગ હતા. ઉદ્યોગ કરનારના આધારે શેરીઓનાં નામ હતાં. દા.ત., રંગારાની શેરી, વૈશ્યો - વેપારીની શેરી. વણકરોના નામનો ઉલ્લેખ જાતકકથાઓમાં મળે છે. આ સમયે ભારતના જુદા-જુદા પ્રદેશો સાથે તેમજ પરદેશ સાથે જળમાર્ગ અને જમીનમાર્ગે વેપાર ચાલતો. વેપારીઓ અને સાર્થવાહો (વણજારા)ના સંઘો પણ રચાયા હતા. વેપારમાં વસ્તુ-વિનિમયની જગ્યાએ તાંબા અને કાંસાના સિક્કાની શરૂઆત આ સમયે થઈ હોવાનું જણાય છે.

સ્વાધ્યાય

1. નીચે આપેલા પ્રશ્નોના વિસ્તૃત જવાબ લખો :

- (1) મહાવીરસ્વામીનો પરિચય આપો.
- (2) જૈનધર્મએ આપેલ સામાજિક અને સાહિત્યિક પ્રદાનનું વિસ્તૃત વર્ણન કરો.
- (3) જૈનધર્મનો ત્રિરત્નનો સિદ્ધાંત જણાવો.
- (4) બૌદ્ધ શિલ્પકલા વિશે ટૂંકમાં માહિતી આપો.
- (5) બૌદ્ધધર્મ સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં શું પ્રદાન આપ્યું છે ?

2. ટૂંકમાં જવાબ આપો :

- (1) જૈનધર્મનાં પાંચ વ્રતો, પાંચ સમિતિઓ, ત્રણ ગુપ્તિઓ અને ચારભાવના વિશે ટૂંકમાં લખો.
- (2) જૈનધર્મની આધ્યાત્મિક બાબતો જણાવો.
- (3) ‘મહાવીરસ્વામી સમાજસુધારક હતા’. ચર્ચા કરો.
- (4) ‘ધમ્મ’ એટલે શું ?
- (5) બૌદ્ધધર્મની શરણાગતિ માટેની પ્રસિદ્ધ ત્રણ બાબતો કઈ છે ?

3. આપેલા વિકલ્પોમાંથી સાચો વિકલ્પ જણાવી ઉત્તર આપો :

- (1) દક્ષિણ ભારતમાં જૈનધર્મના પ્રવક્તા કોણ હતા ?
(A) ભદ્રાબાહુ (B) સ્થૂલભદ્ર (C) નાગાર્જૂન (D) અશ્વઘોષ
- (2) જૈનશાસ્ત્રોના મતાનુસાર કુલ કેટલાં તીર્થંકર થયાં ?
(A) 42 (B) 23 (C) 24 (D) 18
- (3) મહાવીર સ્વામીએ કઈ ભાષામાં લોકોને ઉપદેશ આપ્યો ?
(A) ગુજરાતી (B) અર્ધમાગધી (C) પાલિ (D) સંસ્કૃત
- (4) ગૌતમબુદ્ધના ગોત્રનું નામ શું હતું ?
(A) સિદ્ધાર્થ (B) ગૌતમ (C) કૃષ્ણલ (D) વર્ધમાન
- (5) ‘ત્રિપિટક’ કઈ ભાષામાં લખાયેલું છે ?
(A) અર્ધમાગધી (B) તમિલ (C) પાલિ (D) મલયાલમ

